

«Ο δε τόπος... ελαιοφόρος»

Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΟΜΙΛΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Από την κορινθιακή σταφίδα στις ελιές Καλαμών: προϊόντα της Μεσογείου με τοπική διάσταση

ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

Διευθύντρια Ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

«Οι ελιές Καλαμών είναι οι μικροσκοπικές πρέσβειρες της Μεσσηνίας σε ολόκληρο τον κόσμο. Η καλλιέργειά τους παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της Μεσσηνίας και έχουν αναγνωρισθεί ως βασικό είδος διατροφής στις ελληνικές και τις ξένες αγορές. Οι άριστες κλιματολογικές συνθήκες σε συνδυασμό με την άρδευση και τη συγκομιδή του καρπού με τα χέρια έχουν ως αποτέλεσμα την άριστη ποιότητα και την ξεχωριστή γεύση της ελιάς Καλαμών που εξάγεται στις Η.Π.Α., τον Καναδά, την Αυστραλία κ.α. Σήμερα στη Μεσσηνία 1.500 άτομα ασχολούνται με την παραγωγή της επιτραπέζιας ελιάς και παράγονται ετησίως 2.500 τόνοι.» www.discovermessinia.gr

Οι ελιές αποτελούν αναμφίβολα ένα βασικό αναγνωριστικό προϊόν της Καλαμάτας σήμερα. Παλαιότερα το καλαματιανό μαντήλι σηματοδοτούσε επίσης την πρωτεύουσα του νομού Μεσσηνίας. Η οικονομική και κοινωνική εξέλιξη του νομού σε συνάρτηση με τη διεθνή ζήτηση και την ιστορία του ελληνικού κράτους επέφεραν σημαντικές διακυμάνσεις στην τοπική παραγωγή αγροτικών προϊόντων. Η δημόσια εκφρασμένη μνήμη μέσα από τραγούδια, λαϊκές ιστορίες και λόγιες παραδόσεις διατήρησε μέσα στον κορμό της εθνικής ταυτότητας τοπικά προϊόντα με ονομασία προέλευσης, θα λέγαμε σήμε-

ρα, μαζί με τοπικά εντοπισμένες δεξιότητες.

Το καλαματιανό μαντήλι, όπως και τα σύκα και οι ελιές Καλαμών, έχει μια ιστορία που εγγράφεται στην εξέλιξη της Καλαμάτας, του κύριου οικονομικού και πολιτικού κέντρου της Μεσσηνίας πριν ακόμη από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Η ακμή και η παρακμή τοπικών προϊόντων και τοπικών δεξιοτήτων είναι συμβατές με την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της πόλης. Το ερώτημα εδώ αφορά τις ελιές και το λάδι, που αποτελούν κοινά βασικά χαρακτηριστικά προϊόντα ολόκληρης της Μεσογείου, αλλά και ορισμένων περιοχών της Ελλάδας με κυρίαρχο το παράδειγμα της Λέσβου, όπου η μονοκαλλιέργεια της ελιάς στο νησί οδήγησε και σε ποικίλες εντατικοποιήσεις την τοπική οικονομία. Πότε όμως οι ελιές απέκτησαν ονομασία προέλευσης και έγιναν *Καλαμών*; Εννοώντας πότε και με ποιες συνθήκες συνδέθηκε ιστορικά η ελιά με την Καλαμάτα; Σίγουρα η σχέση χάνεται στα βάθη των αιώνων, θα μπορούσε να είναι η πρώτη απάντηση.

Είναι γνωστό ότι η ελαιοκαλλιέργεια αποτελεί κυρίαρχο γνώρισμα της οικονομίας της Μεσογείου, καθώς και βασικό αναγνωρίσιμο χαρακτηριστικό του τοπίου της: «το μεσογειακό κλίμα ορίζεται από το όριο της ελιάς και των μεγάλων φοινικώνων»¹. Ο F. Braudel ανέδειξε τη γεωφυσική και πολιτισμική ενότητα αυτού του χώρου, που γίνεται πεδίο διεκδικήσεων και ανταγωνισμών μεταξύ των χωρών

ΑΔΕΛΦΟΙ Ν. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΙ

ΚΑΛΑΜΑΙ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΕΞΑΓΩΓΗ

ΣΥΚΑ - ΣΤΑΦΙΔΕΣ - ΕΛΑΙΑΙ

ΕΛΑΙΟΛΑΔΑ - ΠΟΡΤΟΚΑΛΙΑ

ΤΗΛΕΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΣΙΣ

“ΦΡΑΝΑΛΟ”

ΑΡΙΘΜ. ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ 3-25

ΚΩΔΙΚΕΣ: } A. B. C. 61 EΠ
BENTLEY'S
ΙΔΙΩΤ.

N. ALEXOPOULO FRERES
CALAMATA - GRÈCE

IMPORTATION - EXPORTATION

FIGUES, RAISINS, OLIVES

MULLE D'OUVES, ORANGES

ADRESS TELEGRAPHIQUE

— “FRANALO” —

TELEPHONE No 3-25

CODES: } ABC 61ÈME ED
BENTLEY'S
PRIVE

ΧΑΡ. ΣΑΡΑΒΑΣ & ΒΑΣ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΜΠΟΡΙΚΑΙ - ΑΣΤΙΚΑΙ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ - ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΙ - ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΙΑΙ
ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΕΞΑΓΩΓΗ

ΕΙΔΙΚΟΤΗΣ : ΕΛΑΙΑ, ΕΛΑΙΑΙ - ΞΗΡΟΙ ΚΑΡΠΟΙ : ΣΥΚΑ, ΑΜΥΓΔΑΛΑ, ΣΤΑΦΙΔΕΣ

ΟΔΟΣ ΗΡΑΣ ΑΡΙΘ. 10 ΚΑΛΑΜΑΤΑ ΑΡΙΘ. ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ 5-02

ΤΗΛΕΦΩΝΙΚΗ - ΤΗΛΕΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ : «ΧΑΡ. ΣΑΡΑΒΑΣ»

CH. SARABAS & BAS. ARGHYROPOYLOS

COMMISIONS ET REPRESENTATIONS

ACHAT ET VENTE D' CIUMEUBLES

RUE IRAS 10 CALAMATA TELEPHON : 5-02

ADR. TELEGR. «CHARILAOS SARAVAS»

ΕΚΔΟΤΑΙ Α. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ & ΣΙΑ

Εμποροβιομηχανικός Οδηγός της Ελλάδος 1938, εκδ. Α. Παναγόπουλος και Σία, Πάτραι-Αθήναι, έκδ. 5η.

της Μεσογείου και των βορειοδυτικών ευρωπαϊκών κρατών, ήδη από τον 16ο αιώνα. Τα κοινά αγροτικά προϊόντα των μεσογειακών περιοχών, κυρίως το κρασί από το αμπέλι, το λάδι από την ελιά και το μετάξι από τη μουριά, είναι τα κύρια εμπορευματικά αγροτικά προϊόντα που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε την ενότητα του μεσογειακού συστήματος. Πρόκειται για ένα σύστημα μεσογειακών καλλιεργειών που χαρακτηρίζεται από

την ποικιλία, τη συμπληρωματικότητα και την ένταξη στην εκμετάλλευση της γης και αγροτικά προϊόντα που τροφοδοτούσαν το τοπικό εισόδημα και τη διατροφή. Εμπορευματοποιημένα προϊόντα που χάραζαν τους μεγάλους χερσαίους και θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους μεταξύ Βορρά και Νότου. Τα μεσογειακά προϊόντα δημιουργούσαν συνεχώς νέες ισορροπίες στη διεθνή αγορά και χαρακτήριζαν τη φυσιογνωμία της κάθε εθνικής αγοράς. Μαζί με τα

“ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ”

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΕΞΑΓΩΓΗΣ ΓΕΩΡΓ. ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ Α. Ε.

Σύκα — Σταφίδες — Έλαια
Έλαιαι — Πορτοκάλια — Χαρούπια κλπ.
ΚΑΛΑΜΑΙ

“ ΜΕΣΣΙΝΙΑ ”

SOCIÉTÉ HELLÉNIQUE D'ÉLABORATION ET D'EXPORTA
TION DE PRODUITS AGRICOLES
SOCIÉTÉ ANONYME

ADRESSE TELEGR. «SEFASA»

TELEPHONE 6-43

SÈGE SOCIAL CALAMATA (GRÈCE)

SUCCURSALE D'ATHÈNES 1005 ZIROPOIS 28-11 TELEPHONE 10-32-953

GRIECHISCHE
F EIGEN
U. KORINTHEN.
Verlangen Sie unsere
Marken
PICCO
CORONA, LORD
Es ist ausgesuchte
Qualitätsware

MICHALOPOULO FRERES
CALAMATA
GRIECHENLAND
TELEGRAMME:
MICHALFRDES CALAMATA

VERKAUFSZENTRALE:
HAMBURG 21
ADOLPHSTR. 35 TEL. 22 13 29
TELEGRAMME:
MICHALPOULOS HAMBURG

ΑΔΕΛΦΟΙ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΙ

ΚΑΛΑΜΑΙ

ΕΞΑΓΩΓΗ

ΣΤΑΦΙΔΩΝ ΠΑΝΤΟΣ ΕΙΔΟΥΣ

ΣΥΚΩΝ

ΠΑΣΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΟΣ ΚΑΙ ΣΥΣΚΕΥΑΣΙΑΣ

ΠΟΡΤΟΚΑΛΙΑ - ΜΑΝΤΑΡΙΝΙΑ

ΕΛΑΙΑ - ΧΑΡΟΥΠΙΑ.

ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΓΡΑΦΕΙΑ ΠΩΛΗΣΕΩΣ:

ΑΜΒΟΥΡΓΟΝ - ADOLPHSTRASSE 35

ΤΕΡΓΕΣΤΗ - NICOLO MACHIAVELLI N° 3

Διαρκής Έκθεσις Ελληνικών Προϊόντων 1933-1938, Ζάππειο-Αθήνα, σ. 28.

κού κέντρου. Πρόκειται για μεγάλες πόλεις, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Αλεξάνδρεια, η Βενετία, που σύμφωνα με τη θέση του Braudel ήταν σαν τους ηλεκτρικούς μετασχηματιστές, πόλεις που συγκέντρωσαν την πολιτική εξουσία και τον αστικό πλούτο στη Μεσόγειο.

Η έμφαση στην πολυπλοκότητα της τοπικής πραγματικότητας αναδεικνύεται και μέσα από τη μελέτη της ιστορικής οικολογίας στο τελευταίο έργο των Horden και Purcell για τη Μεσόγειο. Ο αντίποδας των γενικεύσεων, που στηρίζονταν στην εντύπωση της ομοιομορφίας ή στη ρομαντική παράδοση της σαγηνευτικής περιγραφής της Μεσογείου, οδηγεί στην ουσιαστική αναγνώριση των πε-

ριοχών της Μεσογείου και τελικά στην κατάτμησή της. Η Μεσόγειος ορίζεται εδώ με τους όρους του απρόβλεπτου, του ευμετάβλητου και του τοπικού. Η ιδιαιτερότητα της Μεσογείου απορρέει στο έργο τους από τη συνύπαρξη ενός συστήματος σχετικά εύκολων επικοινωνιών μέσα σε μια διασπασμένη τοπογραφία παραθαλάσσιων και νησιωτικών μικροπεριοχών. Περιγράφονται τέσσερις συγκεκριμένες και διαφορετικές μεταξύ τους περιοχές της Μεσογείου αναδεικνύοντας στη μελέτη τους ως όρους ανάλυσης τη μακρά χρονική διάρκεια, τη μικρο-οικολογία, τις διασυνδέσεις και την ευελιξία. Η μικροπεριοχή εντάσσεται μέσα σε ένα δίκτυο περιοχών και τόπων με υλικές, πολιτισμικές, μεταναστευτι-

κές ανταλλαγές μεταξύ τους που συμβάλλουν στην ανάγνωση μιας πιο οργανικής δικτύωσης του κόσμου της Μεσογείου. Η μελέτη μικροπεριοχών της Μεσογείου επιτρέπει την ανάδειξη μεθοδολογικών διασυνδέσεων και συγκρίσεων. Κοινά χαρακτηριστικά, που στηρίζονται στην επικοινωνία και στην ανταλλαγή, προϊόντα της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης⁴.

Πέρα από τις βασικές γραμμές των «μπρωντελιανών» χαρακτηριστικών, νεότερες αρχαιολογικές οπτικές διευρύνουν το πεδίο παρατήρησης των περιοχών της μεσογειακής λεκάνης. Η μελέτη των υλικών καταλοίπων εν προκειμένω στην περιοχή της Μεσσηνίας, γύρω από την Καλαμάτα, επιτρέπει τη θεώρηση της ανθρώπινης παρουσίας και δράσης στον χώρο και τον χρόνο. Η αρχαιολογική παρατήρηση προαπαιτεί πλέον κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος και της οικονομικής αλλαγής. Εξάλλου, η επίδραση των διεθνών εξελίξεων στις τοπικές οικονομικές και κοινωνικές δομές, ιδιαίτερα ως προς τις αγροτικές επιλογές, θεωρείται δεδομένη γραμμή ανάλυσης του αγροτικού κόσμου τραβώντας τον ιστορικό ορίζοντα από τη γνωστή μεταπολεμική περίοδο σ' εκείνη της ελληνικής ανεξαρτησίας. Σ' αυτή τη γραμμή ανάγνωσης αναδεικνύεται το ανθρώπινο τοπίο, μαζί και ο περιβαλλοντικός προσδιορισμός.

Μια γνωστή αγροτική διαταραχή στη Μεσόγειο του 19ου αιώνα είχε αλυσιδωτές επιπτώσεις σε ένα μεγάλο κομμάτι του αγροτικού κόσμου. Στην ελληνική περίπτωση, για παράδειγμα, καθόρισε την είσοδο στην εντατικοποίηση της καλλιέργειας της αμπέλου στη βορειοδυτική Πελοπόννησο και σε μία ευρύτερη περιοχή που έφτανε οπωσδήποτε έως τη Μεσσηνία. Πρόκειται για τη γνωστή φυλλοξήρα που κτύπησε τα αμπέλια στη νότιο Γαλλία. Ένα έντομο κατέστρεψε τις ρίζες των γαλλικών αμπελώνων σε ποσοστό 40% για το χρονικό διάστημα 1863-1890. Η μελέτη των οικονομικών επιπτώσεων αυτής της αγροτικής καταστροφής έχει

γίνει πλέον αρκετά πολύπλοκη, ώστε να μελετώνται οι ανθρωπολογικές επιπτώσεις αυτής της αιφνίδιας διαταραχής σε διαφορετικές περιοχές της Γαλλίας⁵, πέρα από τις τοπικές και ενδομεσογειακές οικονομικές αντιδράσεις και προσαρμογές.

Ολόκληρη η Μεσσηνία προσέφερε μία εύφορη πεδιάδα καλλιεργειών που γρήγορα, σε σχέση με άλλες ελληνικές περιοχές, εμπορευματοποιήθηκαν. Πρώτη από όλες τις αγροτικές καλλιέργειες συστηματοποιήθηκε η ελαιοκαλλιέργεια εξαιτίας της δυτικής ζήτησης. Τα λιμάνια εξαγωγής λαδιού στη Μεθώνη και την Κορώνη από τον 15ο αιώνα, μαζί με το Ναβαρίνο αργότερα, μετατοπίστηκαν στον 19ο αιώνα στην Καλαμάτα, εξυπηρετώντας πάντοτε τη βενετική, τη γαλλική και την ιταλική ζήτηση. Η Κορώνη έδωσε το όνομά της και στην περίφημη ποικιλία λαδοελιάς, την *κορωνέικη*⁶. Η καλλιέργεια της ελιάς και το λιμάνι της Κορώνης είχαν προσελκύσει το γαλλικό εμπορικό ενδιαφέρον στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, κατά την περίοδο ανάπτυξης του γαλλικού μερκαντισμού στη Μεσόγειο⁷. Από την άλλη πλευρά, η ονομασία Καλαμών αφορά στις τοπικές χονδροελιές, των οποίων η καλλιέργεια και κατανάλωση χάνεται επίσης στα βάθη των αιώνων. Η τυποποίηση, όμως, αυτού του προϊόντος και η μαζική εξαγωγή του είναι τα καθοριστικά στοιχεία που θα πρέπει να συνδυαστούν με την ανάπτυξη των εξαγωγών από το λιμάνι της Καλαμάτας, ένα λιμάνι που απέκτησε σύγχρονες εγκαταστάσεις υποδομής στις αρχές του 20ού αιώνα.

Η Καλαμάτα, το διοικητικό και οικονομικό κέντρο του νομού Μεσσηνίας, συγκέντρωνε τον μεγαλύτερο αριθμό εμπόρων σταφίδας, έξω από τις κύριες εξαγωγικές πόλεις – Αίγιο, Πάτρα, Πύργος – της ζώνης της σταφίδας στη βορειοδυτική Πελοπόννησο. Ήταν ένας δήμος που από τον καιρό της σύστασής του μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, είχε συγκρατήσει και αυξήσει τον πληθυσμό

του συγκριτικά με πολλούς άλλους πελοποννησιακούς δήμους. Στο πλαίσιο των μετεπαναστατικών κοινωνικο-οικονομικών ανακατατάξεων, η πόλη συγκέντρωσε κατοίκους από τη Μάνη και τα γύρω μεσσηνιακά χωριά. Εύρωστα οικονομικά στρώματα με τοπική πολιτική δύναμη δραστηριοποιήθηκαν στην εμπορική διακίνηση των κύριων εξαγωγικών προϊόντων της εύφορης μεσσηνιακής πεδιάδας. Σταφίδες, σύκα, μετάξι, λάδι και ελιές ήταν τα κύρια εμπορεύματα, τυπικά προϊόντα όλων των αγροτικών περιοχών της Μεσογείου. Η ευφορία της περιοχής σε εμπορευματικά προϊόντα καθόρισε εν πολλοίς και την αξία της γης. Να σημειωθεί εδώ ότι η μέση τιμή της γης, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του W. W. Mc Grew, στην περιοχή της Καλαμάτας ήταν η υψηλότερη τιμή στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας κατά τη διανομή των εθνικών γαιών, το 1871⁸. Η Καλαμάτα ήταν ένα τοπικό κέντρο διάθεσης αγροτικών προϊόντων, τόσο στο εσωτερικό της χώρας, όσο και προς το εξωτερικό. Ήταν ένα λιμάνι που εξυπηρετούσε τη Μεσσηνία, τη Λακωνία και την Αρκαδία, παρόλο που ακόμη έως τον 20ό αιώνα δεν διέθετε καλή λιμενική υποδομή⁹. Ήταν ένα περιφερειακό αστικό κέντρο, που συγκέντρωσε και εντατικοποίησε μια εμπορευματική οικονομία, όπως και άλλα ομοειδή κέντρα της Μεσογείου.

Στα μέσα του 19ου αιώνα η Καλαμάτα ήταν μια οικονομικά ανθηρή αστική πόλη. Στην επίσημη κρατική απογραφή στα 1860-1861 του Υπουργείου Εσωτερικών¹⁰ είχαν καταγραφεί στην Καλαμάτα: 108 μικρέμποροι, 86 μεγαλέμποροι, 225 κτηματίες, 800 βιομήχανοι. Αυτά τα 1.219 άτομα αποτελούσαν προφανώς την οικονομική ελίτ της πόλης, που πλαισιωνόταν από γεωργούς, ποιμένες, εργάτες, αγωγιάτες, κληρικούς, υπαλλήλους και επιστήμονες (δικηγόροι, μαίαι, ιατροί, δημοδιδάσκαλοι, εφημεριδογράφοι, φαρμακοποιοί), καλλιτέχναι, άλλα 947 άτομα. Στον πληθυσμό της Καλαμάτας είχαν καταμετρηθεί και 397 άτομα που εκτελούσαν χρέη

Λογότυπος του Ελαιοκομικού Συνεταιρισμού Αβίας, που ιδρύθηκε το 1924.

υπηρετικού προσωπικού, ένας γνωστός δείκτης μέτρησης της ευμάρειας του αστικού νοικοκυριού, αλλά και του αστικού καταμερισμού της εργασίας. Ένας αστικός πλούτος που συσσωρεύτηκε σε μεγάλο βαθμό από την εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων ή την πρωτογενή μεταποίηση ορισμένων από αυτά, ιδιαίτερα μέσα στον 20ό αιώνα, με κύρια κατεύθυνση, πλην του μεταξιού, τη διατροφή: ελιές-λάδι (ελαιουργεία), σύκα (αποξήρανση-συσκευαστήρια), σταφίδα (οινοποίηση, οι-

νοπνευματοποίηση), σιτάρι (αλευροποίηση, ζυμαρικά). Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι τα σύκα και το μετάξι αποτέλεσαν κυρίαρχες δραστηριότητες που προσέδωσαν ιδιαίτερη ταυτότητα στην τοπική οικονομία και κοινωνία. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι εμπορικές συναλλαγές των αγροτικών προϊόντων περιελάμβαναν 50.000.000 λίτρες σταφίδα, 12.700 τόνους σύκα, 2.500.000 κιλά λάδι, 150.000 κιλά ελιές διατηρημένες, 200.000 κιλά βελανίδια, 200.000 κιλά κουκούλια, λεμονοπορτόκαλα και δημητριακά που αρκούσαν για τη διατροφή των κατοίκων για τέσσερις μήνες, πρόβατα που αρκούσαν για τη διατροφή των κατοίκων για τέσσερις μήνες και απέφεραν και 20.000 κιλά δέρματα προς εξαγωγή¹¹. Μια πολύμορφη αγροτική παραγωγή παρόμοια με αυτή που θα μπορούσε κάποιος να μελετήσει σε ομοειδείς αγροτικές περιοχές της νοτίου Ιταλίας, της Τυνησίας, κ.α.

Από τα τοπικά αγροτικά προϊόντα της Μεσσηνίας θα διερευνηθούν εδώ δύο συμπληρωματικές αλλά και ανταγωνιστικές πολυετείς καλλιέργειες της περιοχής. Μια πρώτη ένδειξη είναι η αναλογία μεταξύ σταφίδαμπελώνων με παραγωγή χαμηλής ποιότητας καρπού, και ελαιόδενδρων για την παραγωγή λαδιού, αναλογία που φαίνεται ιδιαίτερα ανταγωνιστική στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Τα μεγέθη που αφορούν στην έκταση και στην παραγωγή των σταφίδαμπελώνων στη Μεσσηνία μεταξύ 1860-1887 είναι αποκαλυπτικά. Σύμφωνα με τις μετρήσεις του Σ. Πετμεζά, το σύνολο των σταφίδαμπελώνων το 1860 στη Μεσσηνία ήταν 36.159 στρέμματα, ενώ το 1887 είχαν υπερπενταπλασιαστεί. Το μέσο ποσοστό ετήσιας μεταβολής ήταν 16,60% στην παραπάνω περίοδο, όταν στην Αχαΐα-Ηλεία το ίδιο ποσοστό μεταβολής ήταν 6,60%¹².

Η ίδια περιοχή αποτελούσε μία από τις βασικές ελαιοπαραγωγούς ζώνες μαζί με τη Λακωνία στη νότια Ελλάδα. Έως και τα μέσα του 19ου αιώνα η Ελλάδα δεν ήταν αυτάρκης στην παραγωγή ελαιόλαδου. Ακόμη και μετά την προσάρτηση των ελαιο-

παραγωγών Ιονίων νήσων και της Θεσσαλίας, επιτεύχθηκε μεν η αυτάρκεια της χώρας σε ελαιόλαδο, αλλά η παραγωγή και εξαγωγή ελαιόλαδου και ελιών δεν συναγωνίστηκε σε αριθμητικά μεγέθη την παραγωγή και εξαγωγή της κορινθιακής σταφίδας από τον ελληνικό χώρο. Η σχέση ελιάς και σταφιδάμπελου στη Μεσσηνία, όπως σκιαγραφήθηκε από τα παραπάνω, δεν μπορεί παρά να είχε και οικολογικές συνέπειες στο τοπίο. Με την υπόθεση ότι οι καλλιεργήσιμες γαίες είναι δεδομένες στα πεδινά μέρη, δεν μπορεί η επέκταση των σταφίδαμπελώνων στη Μεσσηνία μετά τα μέσα του 19ου αιώνα να μην είχε προξενήσει και κάποια οικολογική διαταραχή στην περιοχή.

Μια πρώτη αλλοίωση στο αγροτικό τοπίο της εύφορης πεδιάδας της Μεσσηνίας είναι πλέον γνωστή και αποδίδεται στη συγκυρία του πολέμου της εθνικής ανεξαρτησίας. Πρόκειται για την καταστροφή των ελαιόδενδρων και των συκιών μετά το 1826 από τον Ιμπραήμ, ο οποίος με βάση τη Μεσσηνία κατέστρεψε κατακαίγοντας 60.000 περίπου δένδρα¹³. Μια δεύτερη, μικρότερης εμβέλειας, αλλοίωση του αγροτικού τοπίου, μια εξωγενής οικολογική διαταραχή των παραδοσιακών εμπορευματικών καλλιεργειών προήλθε από την καταγεγραμμένη στροφή στη σταφίδακαλλιέργεια, η οποία απορρόφησε κεφάλαια και εργατικό δυναμικό στη Μεσσηνία. Οι επιπτώσεις της διανομής της αγροτικής γης μετά το 1871 και η αυξημένη διεθνής ζήτηση την ίδια δεκαετία οδήγησε όχι μόνο στην εντατική καλλιέργεια σταφίδαμπελώνων, αλλά και στην αντικατάσταση ελαιόδενδρων με σταφιδάμπελους¹⁴. Στις αιτήσεις δανείων που κατέθεσαν κάτοικοι του νομού Μεσσηνίας από το 1847 έως το 1900 στην Εθνική Τράπεζα, εκπροσωπούνται πλειοψηφικά όσοι δραστηριοποιούνται στην καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας. Από τη συστηματική αποδελτίωση των αιτήσεων αυτών, προκύπτει με ευκρίνεια η μαζική στροφή προς τη σταφίδακαλλιέργεια, η οποία αποτυπώνεται τόσο με την εμφύτευση σταφίδα-

μπέλων σε, μέχρι τότε, χέρσες γαίες, όσο και με τη συστηματική εκρίζωση προηγούμενων καλλιεργειών, κυρίως ελαιόδενδρων. Η τάση αυτή πυκνώνει το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και φανερώνει, μεταξύ άλλων, τις αδράνειες του σταφιδικού κόσμου, καθώς διατηρείται με αμείωτη ένταση ακόμη και μετά την εκδήλωση της σταφιδικής κρίσης το 1893¹⁵. Η κρίση αυτή, που θα επηρεάσει τη ζήτηση της τοπικής παραγωγής και στη Μεσσηνία, θα οδηγήσει τη χαμηλής ποιότητας μεσσηνιακή σταφίδα αποκλειστικά πλέον στην οινοποίηση, ενώ δεν θα λείψουν και οι ατομικές οικονομικές καταστροφές, οι πλειστηριασμοί ενυπόθηκων κτημάτων και η στροφή πάλι προς άλλες καλλιέργειες.

Η συστηματική μελέτη των ελαιουργιών της περιοχής θα μπορούσε να συμβάλλει στη λεπτομερέστερη χρονολόγηση της ιστορίας του λαδιού στα νεότερα χρόνια στην περιοχή. Η παραγωγή ελαιόλαδου με ατμοκίνητα ελαιουργεία στη Μεσσηνία μετά τα τέλη του 19ου αιώνα πλαισίωσε άλλες βιομηχανικές δραστηριότητες. Ο τύπος των εργοστασίων που έχουμε γνωρίσει από το παράδειγμα του Μεταξουργείου της Αθήνας¹⁶ ή του μεταξουργείου Κοκοσλή (υδροκίνητο) στα Λεχώνια του Πηλίου, θα επαναληφθεί και στην Καλαμάτα. Οι ιδιοκτήτες εργοστασίων μεταποίησης αγροτικών προϊόντων, με κύριο παράδειγμα τα μεταξουργεία, επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους σε είδη διατροφής και άμεσης εμπορικής διάθεσης, προκειμένου να εκμεταλλευθούν την ατμοκίνηση/υδροκίνηση των μονάδων τους. Έτσι, η επιχείρηση Αφοί Ι. Στασινόπουλοι θα προσθέσει στο μεταξουργείο της και στο ελαιουργείο της, που χρονολογούνται από τα τέλη του 19ου αιώνα, μια νέα βιομηχανική μονάδα στον Μεσοπόλεμο. Πρόκειται για την Ανώνυμο Εταιρεία Ελαιουργίας Καλαμών και Αβίας «Η Ελαία», που ιδρύθηκε το 1926 με σκοπό την αξιοποίηση της ελαιοπαραγωγής, την επεξεργασία και διάθεση του προϊόντος. Όπως συγκεκριμένα όριζε το καταστατικό της ανωνύμου εταιρείας, σκοπός ήταν «η ίδρυσις και λει-

«Χρυσούν Μετάλλιον» που απονεμήθηκε από τον υπουργό Βιομηχανίας Λ. Δερτιλή προς τον Ελαιουργικό Συνεταιρισμό Μικράς Μαντινείας για το λάδι που έστειλε στην έκθεση του 1958.

τουργία εν Καλαμαίς ή και άλλας πόλεις της Ελλάδος Εργοστασίων προς παραγωγή ελαίου και η εν γένει κατεργασία των ελαίων και η εμπορία αυτών ως και των Βιομηχανικών προϊόντων αυτής». Επιχειρηματικές διαφοροποιήσεις εύρους χαρακτηρίζουν τους κύριους επιχειρηματίες της Καλαμάτας, οι οποίοι συνδέουν τη δραστηριότητά τους με την αξιοποίηση τοπικών προϊόντων. Από την ελιά, τα σύκα και το μετάξι, στη σταφίδα, στο σιτάρι και πάλι στην

ελιά, η συμπληρωματικότητα της αγροτικής παραγωγής αποτυπώνεται στις τοπικές επιχειρηματικές δραστηριότητες, αλλά και στο τοπίο.

Μια αντιπροσωπευτική επιτόπια έρευνα στην περιοχή του χωριού Μαργιέλι, οικισμού 28 χλμ. δυτικά από την Καλαμάτα, επιβεβαιώνει την αντιφατική εικόνα που έχουμε σήμερα για το μεσσηνιακό λάδι ως το κύριο χαρακτηριστικό εξαγωγικό προϊόν αυτής της πλούσιας επαρχίας. Η έρευνα εντάσσεται σ' ένα μεγάλο αρχαιολογικό πρόγραμμα μελέτης της περιοχής της Πύλου. Ο αγροτικός χώρος του χωριού Μαργιέλι δεν διαθέτει παλαιά ελαιόδενδρα, το παλαιότερο ελαιοτριβείο, μικρού μεγέθους, χρονολογείται στα τέλη του 19ου αιώνα, ενώ το μεγαλύτερο ελαιοτριβείο είναι του 1920-1940. Έτσι, αυτή η παλαιά εμπορευματική καλλιέργεια φαίνεται να φτάνει σε υψηλά παραγωγικά μεγέθη, οπωσδήποτε μετά τη σταφιδική έκρηξη του 19ου αιώνα. Η αλματώδης αύξηση της ελαιοκαλλιέργειας και της συνακόλουθης παραγωγής λαδιού και ελιών είναι μετρήσιμη στο παράδειγμα του χωριού Μαργιέλι στις δεκαετίες του 1950-1960 και συνδυάζεται με την υπερπόντια μετανάστευση και τη μετεγκατάσταση κατοίκων στην Αθήνα¹⁷.

Η ελαιοκαλλιέργεια παρέμεινε πάντοτε στον ορίζοντα των Μεσσηνίων, καθώς ήταν μια πολυετής καλλιέργεια που απαιτούσε μειωμένο αριθμό

εργατοημερών ανά στρέμμα καλλιέργειας. Είναι βέβαιο ότι η μελέτη της μεσσηνιακής ελαιοκομίας θα πρέπει να συνδυαστεί με την τοπική μετανάστευση τόσο στο εσωτερικό της χώρας, όσο και με την υπερπόντια μετανάστευση, καθώς οι μετανάστες παρέμειναν βασικοί καταναλωτές αυτού του προϊόντος και στον νέο τύπο εγκατάστασής τους. Επίσης, η κατανάλωση του λαδιού και των ελιών έξω από τον τόπο παραγωγής τους, καθώς και ο ανταγωνισμός τους με άλλα ομοειδή προϊόντα μπορεί να επέβαλε την ονομασία του τόπου προέλευσης. Ευρωπαϊκές επιδοτήσεις σε συνδυασμό με την ύπαρξη από πολύ παλιά μιας εξαιρετικής ποιότητας βρώσιμης ελιάς και ποικιλίας λαδιού στάθηκαν από τα βασικά κίνητρα για την «ανακάλυψη» της ελαιοκαλλιέργειας στη μεταπολεμική Μεσσηνία. Μια οικονομική «ανακάλυψη» με ευρύτερες κοινωνικές συνιστώσες που στηρίχθηκε επίσης στο συγγενικό αντάμωμα και την εντατική οικογενειακή εργασία για ορισμένα εποχικά διαστήματα, π.χ. το μάζεμα της ελιάς το φθινόπωρο. Όστε, επαγγελματικές υποχρεώσεις και άδειες εργασίας των «απανταχού» Μεσσηνίων να συνδυάζονται με την ελαιοσυγκομιδή, συντηρώντας έτσι τους δεσμούς τους με τον οικισμό καταγωγής, καθώς και την ευρύτερη τοπική οικογένεια.

..... ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. 1, *Ο ρόλος του περίγυρου*, μτφρ. Κλ. Μιτσotάκη, Αθήνα 1991, 287, και χάρτης αρ. 19, 284.
2. F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. 2, *Συλλογικά πεπρωμένα*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσotάκη, Αθήνα 1997, 282.
3. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. 1, 289.
4. Τα βασικά έργα γύρω από αυτή τη συζήτηση είναι το έργο του F. Braudel για τη Μεσόγειο και το τελευταίο έργο των Peregrine Horden – N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Basil Blackwell, Oxford 2000. Για μια κριτική άποψη των θέσεών τους βλ. W. V. Harris, «The Mediterranean and Ancient History», στο *Rethinking the Mediterranean*, Oxford University Press 2005· A. Molho, «The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History (Review)», *Journal of World History* 13/2 (2002), 486-492· H. Driessen, «The Connecting Sea: History, Anthropology, and the Mediterranean», *American Anthropologist* 103/2 (2001), 528-531.
5. Για παράδειγμα, η μείωση του ύψους 0,6-0,9 εκ. στους κατοίκους των περιοχών που επλήγησαν από τη φυλλοξήρα, γεγονός που δεν επέφερε όμως αλλαγές στην υγεία και το προσδόκιμο της ζωής τους, βλ. Abhijit Banerjee – Esther Duflo – G. Postel-Vinay – T. M. Watts, «Long Run Health Impacts of Income Shocks: Wine and Phylloxera in 19th Century France», *NBER Working Paper No. 12895*. Issued in February 2007.
6. Διομ. Σαρακωμένος, *Η ελληνική ελαία*, τ. 2, *Το έλαιον*, Αθήνα 1930, 174.
7. Β. Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1729) (με βάση τα γαλλικά αρχεία)*, Αθήνα 1972, 269-283.
8. Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα Η περιφερειακή διάσταση*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2003, 34, πίν. 1.4.
9. *Οδηγός Ελλάδος 1925-1926*. Παράρτημα, 135.
10. *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, εν Αθήναις εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου 1862*, Γ. Μπαφούνης (επιμ.), ΠΤΙ. ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, 78-79.
11. Θεμ. Κ. Κουτσομητόπουλος, «Γεωργία – Βιομηχανία – Εμπόριο», *Μεσσηνιακή Επετηρίς* 1902, 24, εκδότης Ιωάννης Αποστολάκης.
12. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, 237-244.
13. Wayne E. Lee, «Pylos Regional Archaeological Project, part IV: Change and the Human Landscape in a Modern Greek Village in Messenia», *Hesperia* 70/1 (2001), 55.
14. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, 83-84.
15. Η σειρά «Αιτήσεις δανείων» απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας.
16. Χριστίνα Αγριαντώνη, «“Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος”: προσαρμογή και αφομοίωση μιας μεγάλης βιομηχανικής επιχείρησης», στο: Χριστίνα Αγριαντώνη – Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, αρ. 51, Αθήνα 1995, 83-136.
17. Wayne E. Lee, «Pylos Regional Archaeological Project», ό.π., 87-88, 90-93.